

ALBERT SAARESTE

ESIMESE
EESTIKEELSE RAAMATU
WANRADT-KÖLLI KATEKISMUSE
KEELEST

TARTU, 1930

2.

Raamatukogu

39772

1A

~~38413~~

Wanradt-Kölli katekismuse keelest.

Mullu talvel õnnestus „Eestimaa Kirjanduse Seltsi“ raamatukogu hoidjal hr. H. Weiss'il sattumisi samast raamatukogust leida ühe 1530—41. a. trükkteoste kogukoodeksi kaanteks köidetuna katkeid senitundmatust alam-saksa-eestikeelsest väljaandest. Nendeks on 11 purunenud lehte mingist umb. 140-leheküljelise raamatu lõpposast. Fragmendi sisuks on katkeid teisest ja kolmandast usutunnistusest, meie-isa palvest, esimesest, teisest, kolmandast, viiendast, kuuendast palvest ja ristimise ning altari sakramendist. Lõpul esineb väga lühike ja katkendlikult säilinud saksakeelne märkus eesti keele murdeliste erinevuste kohta. Sama viimse lk. lõpul on õnnelikult alal hoidunud ka teade teose ilmunisajast ja trükikohast: „[Ge]druckt tho Wit[te]mberch durch Hans Lufft / am [X]XV. tage des Monats Auffs. M. D. XXXv.“ Nähtavasti on see a. 1535 ilmunud teos sama, mag. Simon Wanradt'i poolt saksa keeles koostatud ja pastor Johann Köll'i (= Köll'i?, praegugi Tallinnas ja Viljandimaal tuntud perekonnanimi) eestindatud luteri katekismus, mille levitamine omal ajal sisulistel põhjustel ära keelati (vt. EK VI 102—5). Meie teksti tähelepanuväärse joonena mainitagu, et lehtede veergudel on rida trükitud märkusi, parandusi ja teisendeid teksti mõnede väljendite puhul. Nende autoriks on P. Johansen oletanud üht tallinlast, pastor Peter v. Halle't. — Kogu säilinud tekst, nii saksa- kui eestikeelne on käesoleva

aasta kevadel H. Weiss'i ja P. Johansen'i poolt, rekonstrueeritud¹ kujul ja ühes faksiimiletega, avaldatud väljaandes „Beiträge zur Kunde Estlands“ XV₄ (1930. a. märts). Kõige ülalöeldu kohta vrd. seals. mõlema autori sissejuhatusi lkd. 95—101.

Sel vastselt avastatud teosel on meie maa ja rahva kultuuriloo seisukohalt arutu suur tähtsus. Läänemere idarannikul teiste väikerahvastega võrreldes oleme tõusnud esimeseks, sest kõige vanem soomekeelne raamat ilmus vist alles a. 1542, kõige vanem preisikeelne a. 1545, esimene leedukeelne a. 1547 ja esimene läti keelne a. 1585.

See esimene, meie ajani pärandunud katse eesti keelt fikseerida kirjalikult on, säilinud teksti lühedusest, fragmentaarsusest ja vigaderohkusest (keel siiski märksa õigem ja rahvalikum kui Kullamaa vakuraamatu katkeil) hoolimata väga tunduvaks ja väärtuslikuks lisaks meie kirjakeele kujunemise senisele tundmisele ja suuresti täiendab praegust pilti eesti kõnekeele arenemisest enne a. 1600.

Järgnevas arutluses muidugi möödume kärmelt neist keelelistest joontest, mis praegusest kirjakeelest küll arhailistena erinedes on siiski omased ka meie kirjakeele järgnevale ajajärgule (XVI saj. teine pool ja XVII saj. esipool, mõnel juhitudel ka hiljem), näit. $\dot{\imath} \equiv (\text{yütlet } 5,_{24})$, $\dot{\imath} \equiv (\text{ta}w\dot{\imath} 1,_{6})$, $a \equiv (\text{fa}[\text{na}] 2,_{19})$, praeguse $\ddot{o}$ tolleaegsete vastete küsimus (märgitud kord $\ddot{o}$ -ga, kord o -ga²: $\text{f}\ddot{o}[\text{pr}]\text{u}\ddot{s}$ 4,_{15}, $w\ddot{o}y\ddot{x}$ 4,_{9}, $p\ddot{o}rg[\text{u}h\text{aw}d]o$ 2,_{2}, $t\ddot{o}y\ddot{s}n\ddot{u}t$ 1,_{5} jne. ja $porfu\text{h}awd$ 4,_{6}, $wotta$ 10,_{10}, $oy\ddot{x}er$ 2,_{17}, $motlu\ddot{s}ten$ 7,_{16} jne.), järgsilpide $o \equiv (\text{a}y\ddot{n}\ddot{o}\ddot{s}$ 2,_{6}, $elon$ 4,_{1}); $-nes$ ($\ddot{u}r\ddot{p}ene\ddot{s}$ 9,_{21}), imperat. $-t$ ($[a]nt-$

¹ Järgnevas kirjutises teksti tsiteerides esitan rekonstrueeritud osasid, mis väljaandes on trükitud kursiivis, nurksulgudes, kuid sama fraktuuršriftiga ja samas ortograafias. Mõned trükivead tekstis on faksiimile najal parandatud. Tsitaatidele järgnevate numbritega märgin algupärandi eestikeelse osa lehekülgede (äratrükkis märgitud a -ga, näit. p. 1a jne.) ja ridade numbreid. Näiteid muudelt autoritelt, kui teost eriti pole nimetatud, tsiteerin VEKVM I (Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi I), Müllerit aga tema „Jutluste“ (VhGEG XV) järel.

² Siin võiks o -d ehk seletada puhtortograafse nähtusena, sest alam-saksa keeles märgiti tol ajal $\ddot{o}$ -d kord $\ddot{o}$ -ga, kord o -ga: $mogen$ 9b,_{13}, kuid $worm\ddot{o}gen$ 7b,_{13}, $Lelow\ddot{u}$ 1 pöha (vt. ka Kobolt, EK VIII 161).

futh meyle 4,¹⁹, fundfüt 7,¹, [W]othfat 10,²⁴), mea (<*miyǣ) 'mis' 2,¹⁹, 6,⁸, hīwus 'ihus' 10,³, omat 9,⁷, ommat 8,⁹, fumb 'mis, welcher' 9,¹⁸ jne.; või uudismuutusi esitades on ometi tuntud veelgi vanemaist aegadest (XIII saj. kohanime mälestistest), näit. sünkope (aſtnut 1,³; vſfwat 6,¹⁷; fündnüt 7,¹⁰; fundhan 2,²⁰; feſcfnut 9,²³ jne. — analoogia polnud jõudnud tol ajal eP-s *u-d*, *i-d* siia tüüpi veel kanda!), vaid peatume nähtustel, mis meie senistele teadmistele toovad juurde uut, lubavad meil näit. määrata mõne keelelise muutuse iga või heidavad paremat valgust mõnele senituntud arengule.

Sellest seisukohast on kohe huvitav üks lõpp-*k* näilik püsi-juht (ella ſataſ m[ehd] kywſatuffen ſyſſe 8,¹⁵ = *älä sādak* 'ära saada'), mis koos teise vist küll ainulise jäänusega hiljem isegi Mülleri jutlustes (Erraſataſ meydſ furia hucſutuſſe ſiſſe 18,¹⁰ — nii siis samas, kuigi teisiti väljendatud lauses!) on ootamatu ja täielikus vastolus vanemate ja samaaegsete andmetega: Läti Hendrikul näit. *Laula! Laula! Pappi*¹ ja *Maga magamas*² (teisalt siiski inf. *magetac* 'manere in perpetuum' = *magada*³), Lelow'l Anna meytte, Mülleril errapeeſta meidſ 18,¹⁰ ja ka kõnesolevas tekstis endas mujal anna 6,⁶, 8,⁶, *Sehſa* 7,¹⁰. Kas on see nähtus tunnistuseks -*k* püsimisest eP-s mingis eritingimuslikus lausefoneetilises asendis (vrd. näit. -*n* = nähtust, millest lähemalt allpool), vahest vähemalt larüngaaklusiilina, või on siin osalt ehk tegu (ainagi Mülleri puhul) traditsioonilise arhaismiga, teksti vaimulikkusest tingitud, pühendatud pärimuspruugiga (samasisuline väljend!)?⁴. Nagu varsti allpool näeme (lk. 90), võib seda keelendit aga hinnata ka teisiti. — Hiljemgi kirjakeeles (Lelow'l lehan 2;

¹ Vt. Heinrici Chronicon Lyvoniae ex recensione Wilhelmi Arndt, Hannoverae 1874, peat. XVIII 8, lk. 114.

² Vt. seals. XV 3, lk. 84.

³ Vt. seals. lk. 84.

⁴ Seda toetaks ka asjaolu, et meie-isa palve (ja usutunnistuse) tekstis on ka ortograafia muu teksti omast pisut lahkuminev, nähtavasti vanemate eeskujude traditsioonidega (vt. E. K o b o l t'i käsikirjalist uurimust cesti keele laudatur-seminaris, a. 1930 sügisel).

Stahlil leha, weha, wehane, Gösekenil leha, wehama, nehhotama üles Man. 146, 186, 342, Mülleril aga harilikult wiha 338, Riha 339, üksainus kord ka leha 9,8) kajastunud murdeline häälikumuutus $i > e$, $ü > ö$ järgneva h mõjul, mis praeguses kõnekeeles on võrdlemisi haruldane (kohati eP mandri lääneosades; vrd. ka murdeti $uh > oh$!) varemalt oli vist aga laialdasem, oleks nõnda siis sündinud vähemalt juba 400 a. eest: leha 8,18, lehan 2,8, weha 8,10, põha 6,1. Šva-vokaal e kujunemise kronoloogia seisukohast on huvitav fõhenret[*tin*] 1,24, fõhenret 4,6 (see e spirandi ja helilise konsonandi vahel on nüüdseis murdeis tuntud ainult Hiius, Kodaveres ja eL kesk- ja ida-osades). Karitiivsete adjektiivide tüve lõppsilt *-ma* oleks meie teksti atestatsiooni põhjal analoogilist teed (osalt *haavatu*, *joobnu* tüüpide, osalt ka teiste mitmesilbiliste *u*-tüvede eeskujul) kohati põhjaeestis kadunud olnud juba XVI saj. esipoolikul (? *aun[u]tun* 8,2). See üksik keelend on aga vastolus kogu hilisema keelepruugiga kuni Hermannii grammatika ilmumiseni ja isegi kaugemal (Mülleril *ramotuimat* 86, *wætuimat* 185, Turu Käs. *uſtmattoma*, A. Thor Helle *fõlwatumale* 8, Piibel 1739 *nurjatumat*, Arvelius *wætima* jne. jne., ainult Hornungil on *wallatumma*, p. pl. *-tumme* kõrval ka *wallato*, *-tuid*, Gr. 44, arvatavasti lõunaeesti mõjul). Selle nähtuse väga piiratud leving eP praegusteski murretes (kohati vist saartel, eP lõunapoolseis kihelkondades: Kõp, Vil, Plt, Pal, MMg, ? Äks — viimastes vist lõunapoolse pruugi mõjul) tunnistab selle suhtelist hilisust. Erilist huvi pakub vastleitud tekstis teise silbi algulise t nõrgaastmelise vaste $*\delta$ esindus. Nii vokaalide vahel kui ka konsonant h järel on selle tol ajal veel laiemalt (nüüd üksnes Põhja-Tartumaal) D -na püsinud jätkajat märgitud d -ga ja h järgi t -ga:

fedel < **kæðellä*, käel 1,8; *piddat* 1,11, *piddap* 2,21, 4,4, [p]idd[am]e 4,29, 10,7, selle kõrval aga ka *peam*, kuid vastavas ääremärkuses siiski *piddeme* 10,11; [e]ddes 1,18, [e]ddeſth 2,11; *meddy* 2,4, 7,7; [M]ed[dy] 4,26; *fees*, kuid vastavas ääremärkuses *ſiddes* 6,2 ja [ſid]des 9,17, [fi]ddes 10,5; [fu]den-des = kuues 8,18; *teed* = tead, ääremärkuses vastavas aga *tedeth* 8,23; [tö]deſt 9,16, kuid *toeſ[te]* 4,20; [w]edde[en] = vee

9,18; pörfwhawdan pereld 1,25; Pane... techtel = tähel(e) 4,3; üdden ¹ < *ühden, ühe 6,15; tehe < *tehðäk, teha 6,15.

Nõrgarõhulise silbi järel on *ð* esindus praegune, nagu vähestest ja fragmentaarseist sõnadest võib otsustada: õh[fe] 6,1, rñð[us] 6,9. Kaasrõhulise silbi järel on tähelepandav [r]hðüden 4,2, mille kõrval siis häälikuseaduslikuks võiks pidada ka kuju otada < *odoottaðak, oodata 6,17.

Need keelekujud ja lisaks veel Lelow'l fetel 2, Sjod-bameef3 (vt. EK II 147) kinnitavad ja täiendavad seda pilti, mida anda oleme katsetanud juba EKirj. XIV (1920) 290—6, 333—41: *t* nõrgaastmeline vaste on XVI sajandi algupoolel õige laialt, kuid nähtavasti enam vanemal rahvapõlvel teise silbi algul veel püsinud, nooremal aga ja eriti teatavais nõrgus lauseasendeis (näit. *võttis kinni kädest*, kuid *võttis selle minu käest*, aga ka olenevalt tugeva aste sõltuvusest: *tõsi* ~ *tõdest*, kuid adv. *tõeste*) oli see juba hävinenud ²; traditsioonile kalduv kirjakeel tarvitas aga arhaistlikke *d(d)*-lisi, *hj*-lisi kirjutusviise isegi veel XVII saj. keskpaigus, kui vastav hääldus juba moest vist täiesti oli kadunud (vrd. eriti EKirj. XIV 337—41).

¹ Kirjutus üdden (kuid fahes 10,2) ei ole kuidagi loetav *üften*, vaid *üden* (või *üden* ?), nii et siin tegu pole mitte lõunaeesilisusega, nagu arvab P. J. O - h a n s e n , lk. 109. See on rinnastatav põhjaeesti kohanime grafeemidega Lib. Cens. Daniae's (vt. C. J. A. Paucker, Der Güterbesitz in Ehistland zur Zeit der Dänen-Herrschaft, lkd. 38, 43, 76, 93) *Othaccaveræ* (< Ohakvere), *Othaenpan* (< Ohepalu), *Othaencotaes* (a. 1586-lgi Odenkotza, > Ohekotsu ~ Ohukotsu), *Othengac* (Rootsi ajalgi veel *Odekatke*, < Ohukatku) ja hiljem XVII saj. keeletekstides esinevate kujudega *Ödiga* *Radega*, (Müller 253,26, 270,17), *fädiga*, *üdiga* (Stahlil igalp., samuti Gösekenil), *Turu Käs. fadhiga* 17,4 (h on tolleaegse soome ortograafia mõju). Nende keelendite *i* ja *x*, *xj* (= *ks*) tõendavad nende põhjaeesilisust. Nähtavasti on meil siin kajastunud mõnede kitsama ulatusega murrete eriareng (*hñ* > *hð*-st saadud) kas *hð* või *h* + *h* elitu dentaalspirant *θ* või isegi ainult *ð*, mis hiljem kõnekeelest on muude murrete teissuguse esinduse (*hñ* > *hð* >) *h* poolt kõrvale tõrjutud. — Sõna *ühe* esineb hiljem muudel autoritel alati kujul *ühe* või *ühe*.

² Kadu võiksime, vähemalt liitsõnus, sisuliselt siis väga nõrgalt toonitatud asendis, konstateerida juba XIV saj. esipoolikul, kui siia kuuluma peaks näide ühest 1330—40 a. vakuraamatust: *Belemby* < **vedenlempi*? **vedenlempiä*? (vt. Beitr. z. K. Estl. XIII 148).

Maha arvatud genitiivi (ja akusatiivi) ning 1. persooni tunnus, on sõnalõpuline *-n* teatavasti juba kadunud meie kirjakeele kõige vanemais mälestistes: Lelow *hæpewyne*, *waſta*, *ilmale*, *ſundma*, *Ametivanne* a. 1535 *awytāſo*, LTÕ¹ *uheſte*, *ſullana* jne. (Stahli kümnen LSp. 575 ja ſeemen LSp. 55 on vististi seletatavad tüve muude käänete *n*-e üldistusega autoril endal; Turu Käsikirja *ſyddan*, *toinen*, *nainen*, *iſkuttaminen*, *waſton*, *päällen* jne. on aga ilmsed fennismid, vt. EK IX 2—3). Kui aga lõpp *-n* on mingiks eraldavaks grammatiliseks tunnuseks, võime märgata selle püsimit veel XVI sajandil ja isegi XVII saj. esipoolikul (kõnelemata mõnedest liitsõnadest ja kivilinenud sõnaühendeist nagu *maantee-mândi*, *Krk sürenitē* 'maantee', *eP ſeiſte ſeñſugust* — *s. ſeñſugust*, *Paenküla*, *Soontaga*, *mânda* kl. Laiusel, *Sompa* = *somppa*, *Wdm. soon taga rahvas* 'die jenseit des Morastes wohnenden Leute', *Khñ kakeñgest*, *kolmõñgest* jne. 'kahekesi jne.', *Ris lasinbud*, *Pst kn. kaDrinsā*, *Hel kn. pihlantaſune*, *â kari pihlantaſa*, *käſi pihlan tačkā* jne., kus *-n* on püsinud veel täninigi), kuigi selle kadumise algeid on võimalik tagasi jälgida juba XIII sajandini: Lāti Hendrikul *Maianpathe* jt., *Liber Census Daniae Katkuntagusae*, Lelow'l tema *ayno poian meddten* *hſande*, 1535 ja 1570 a. ametivandeis *Mynno...* *wannu* (selle kõrval seal siiski tohuetann, vt. VEKVM 2—3), Mülleril *aīna meddy* *wymſen* *ſurma oſa* 85, *mina leſſita* (seals. lk. 329 aga ka ollen) Stahlil *ſemperrast* LSp 497, *Aluwo-Œõhmenaja* ib. 664, Gösekenil *Sen Ewa Jummal iſſi loy* *Man. 6*, *Vigäusel peninſurmat* 81,9 (seal isegi adverbil palju 70,35). Lõpp-*n* esinemist ja puudumist samus tekstides ja muidugi ka nende aluseks olevas, tolleaegses kõnekeeles, on seletatud lausefoneetiliste tingimustega (vt. Kettunen, *Kod. Kons.* 195, EKÄH § 200; ka allakirjutatul EK II 148—9). Kuna aga kirjakeelt fikseerida katsuv tekst pole mingi murdetekst, kus kuuldud keele foneetiline külg on võimaliku ustavuse ja täpsusega transkribeeritud ja kuna XVI ja XVII sajandil kirjatähendajad ise on liiatigi veel keelt puu-

¹ LTÕ = Liivimaa Talurahva Oiguse katke (vt. VEKVM 2—3).

dulikult tundjad võõramaalased (Kõll näib siiski olevat erand), on ka mõistetav, et kõnes esinevat peent vahetegu *n* tarvituses pole kirjas jälgendada osatud. Asjatu küll oleks siis püüda kindlaks määrata meie teksti kirjus esinduses lausefoneetilisi tingimusi: a) *-n* ≡: tema tahwa[y]ßan fei[ðeweg-fe]w[en] 1,7, sen effhymesen ynymysen 1,14, pörkwhawdan pereld 1,25, teman arma [p]o[yan] 2,5–6, meddy lehan syße 2,8, th[e]men Efewe Isen faes 2,12, [he]llhyn sündmen / lehan / [nind] weren / meddy lehan we[ren] nynd fundmen 2,14–16, tema Isan palgten [eddes] 2,18, sen fundhyan Pontio Phylatussen ahal 2,20, eg[fe]-wen elon nind sen Sumala [r]ycküden perest 4,1–3, sen othsan 4,10, sen wylletzussen perest[t] 4,11, [Su]malan 5,18, sen wyme-sen peywe faes 6,15, synu arman tachtman faes 7,7, kuryan tachtman / Nynd sen kuryan fuch[un] 7,8, synu Sumalan auwu 7,13, meddy motlusten / ech tachtman faes 7,16, [me]ddy pattuden 8,1, auw[u]tun 8,2, Isand[e]n E[hri]stus[sen] weren 8,4, kywsatussen syße 8,16, sen asy[a]n 9,24, sen [leib]an 10,19, m[inu] [h]ywun / kumb 10,25; Nynd Christussen tun[neme] 6,5, [ta]chtis üdden o[an] tehe 6,15; — b) *-n* kadunud: ynymyne 3,1, 4,10; [ry]ßy pee 1,1, ill. pörkwhawda 1,3, suddamehayfus 1,23, sen pattu pe[rest] 2,1, meddy 2,4, rahwa / röem 4,14, synu 5,6, Sumala pöha sana 6,1, synu r[ye]fus 6,3, [syn]u nyne hure 6,4 jne.

Morfoloogia alalt tohiks huvitav olla *-ma*, *-mä* tunnusliku verbaalsubstantiivi rohke tarvitus praeguse *-mine* tunnusliku funktsioonis: S[e] Ryßthme (= *ristmä*) on üri pessime (= *pesemä*) 9,14; Sel / on sesynane / mel ech / mu[yß]mas 1,11 (ääremärk.); fundimest 9,15 'sündimisest'; [lebb] tema kannataman / surm[an]... 2,25; part. [e]rralunastamat 1,20; [sest] ryßmast 9,10,5,13; Synu tachtmas fundküt 7,1 (s. o. sinu tahtmine sündigu; Lelow'l s[yn]nu tachtmuß), synu arman tachtman faes 7,7, kuryan tachtman 7,8, nom. tachtmas 7,14, synu tachtmad wasta 7,18, tachtman faes 7,16. On täheldatav, et ka Müller vist ühelainsal puhul tarvitab järgimööda kaks korda sinu Tachtmas 110,11,12¹. Ilma *-us* suffiksita esineb siin praegu nähtavasti üksnes

¹ A. Tiitsmaa käsikirjalise Mülleri sõnastiku järgi.

liitsõnus esinev nominatiiv alg: *ſže* alſ *ſeſth* palveſt 4,²⁵ (vrd. sm. *alku*), ilma possessiivsuffiks *se-ta* omaſt beneſt 6,¹⁷, vrd. Kod *enel* ~ *enesel* (Kettunen, Kod. Kons. 141). Häälik *-n* juhtumil [*ſe ojn m[inu]*] [*h*]wun 10,²⁵ ja *-s* sõnus muhſtmaſ, tachtmaſ (Sel / on ſeſhnane / mel ech / mu[hſt]maſ 1,¹¹, Sghu tachmaſ fundſüt 7,¹, nom. tachtmaſ 7,¹⁴) on küll vaevalt possesiivsuffikseid (*-n* on vist keeleline komistus gen. *-n* kasuks, *-s* aga sama, mis esineb *-us* suffiksis, näit. Lelow'l tachtmuſ₃).

Leksikaalsel alal oleks tähistada muude, vanemas kirjakeeles tuntud sõnade tõhenret 4,⁶ = kõhnrett, 'kurivaim', gen. fundhan 2,²⁰ 'kohtumõistja', eraneſ₃ 4,⁷, ouweſpette 10,² (Müll. ouweſpetti 183) 'väljaspidi', paſetnſ 'ütles' 10,²², armatanut 'armu heitnud' 2,⁵ jt. kõrval väga problemaatilist erapõlaſ 2,²⁶, saksakeelses tekstis vist [aſſſterui]nge, 'ärasuremine'. Olgu ka tähendatud, et sõna *ja* 'und' puudub siin tekstis täiesti, selle asemel on igalpool ninč, nagu teisteski XVI saj. mälestistes (vt. EK II 146). Märgitagu siin ka alamsaksa laensõna [he]llhn fundmen 'püha sündimise' tarvitus (2,¹⁴), vrd. ka praegust Heliste (*eliste*) tän. Tallinnas ja endist hilligööſt ulits (vt. A. Thor Helle, K. Anf. 308), praegu Pühavaimu tän. (vrd. alams. *hillich*).

Väga tähtis oleks selgitada küsimus, millise murdealaga on Wanradt-Kõlli tekst keeleliselt seotud, missuguste murrete keelelised erijooned on siin kajastunud. Saksakeelse tekstiosa lõpul (lk. 11) esineb märkus tolle-aegsete eesti (Tallinna, Tartu, Narva ja Viljandi poolsete) murrete erinevusest ja tõlkija näikse arvavat, niivõrd kui katkendilisest tekstist võib mõista, et Laiuse (Leifſ) murre kui keskmaa murre võiks kirjakeeleks olla kõige õigem ja kohasem. Teksti keele lähemal silmitsemisel pole siiski kuidagi võimalik sealt leida kitsamalt laiuselist ilmet. Palju selgemini torkab meile aga silmi keele üldiselt i d a m u r d e l i n e, praegust keelejärge arvestades eriliselt just a l u t a g u s e l i n e värving, nagu järgnevast vaatlusest tohiks selguda.

Konsonantismi alalt on kinnistada õige vähest ja sedagi võib leida idapoolseist murdeist ka mujalt. Paaris

parandusmärkuses veergudel esineb preesensi singulari 3. pööre algupärase klusiiliga, s. o. allumata veel 1. ja 2. pööride nõrga astme üldistusele: tegfep (tekstis endas siiski teep, 5,₃ ja 9,₂₃), vrd. KuuNeemede aṇḍaB, HljRanna aṇḍa, lähte, katü, VNgKoila tekè, näkè, Vai lukò (= loeb), oida, tahto, lis (vanadel) lugèB. See vanem keelejoon võis muidugi olla põhjaleestis tol ajal palju laialdasem¹. Samast verbist on tekstis akt. mineviku partitsiip *h*-line: tehnut 8,₉, mis harilik on ka muudel vanemal (XVII saj.) autoreil (Müll. tehnut 30,₉, Stahl LSp. 293 tehnut, Turu Käsik. 19,₁₆ tehnut, Hornung Gr. 66 tehnuḍ), vrd. VNg tehnu, Lüg tehnd ~ tehnd ~ tehend, Jõh tehend, Vai tehend, lis tehnd, Trm tehnuḍ ~ tehnd, Kod, MMgSaare tehnòḍ, mis kõik põlvnevad ühisest varemast kujust *tehnud* (<< *te-nüt). Sõna -pette = -pätte (Ullaspette 1,₃, eddespette 2,₁₉, ouvespette 10,₂) geminaadi (*tt*) puhul vrd. Jõh, Vai takurpitte (~ Jõh -pite, -piti), (ka liivis -peädi), ja ä puhul vrd. Kod nurjopätte, kuna muudes murretes esineb -pidi, -bidi (ka -päidi, -pāde; Mülleril -peiti, peite). Alutaguseline on ka ainukordselt esinev *l* sõnas ella fataḍ 8,₁₅ = ära saada, vrd. VNg alaä juoksega! Lüg ala tiē! (kuid ka Lääne-Nigulas alge), pea kõigis muis murdeis aga ära, ära, ä, ē, ar. Ka Lelow' palveis on teatavasti elle fšätttyt (VEKVM 1), vististi aga Läänemaa murrete mõjul (hiljem Mülleril alati erra 18,₁₀). Tekstile omane *v* püsimine *u* eel, praegu iseloomulik kirde (ja kagu) murdeile, oli tol ajal ja veel XVII sajandil teatavasti üldine ka mujal eestis, mis peegeldub muudelgi autoritel: palwuma 4,₂₄, auwu 7,₁₃, auw[u]tun 8,₂, vrd. Mülleri palwume 188, auwuš 88, Turu Käsik. Palwufet 16,₁₂ ~ palume 17,₁₁, awu 18,₁₄, Stahlil fašwo LSp. 52, Auwo LSp. 475, Vigäusel Rašwuš 93,₃₃, Saaremaa Käsik. auwustawat 132,₂₀, Gösekenil rahwul Man. 194, Jašwo Man. 290, Hornungil arrul ~ arwul Gr. 91, Rašsu ~ Rašwo LÖpp. 29, hiljem Alutaguse keele mõjul isegi

¹ Hiljem Müller tarvitab nähtavasti ainult teeb ~ teb (3,₄, 22,₂₈, 48,₁₁ jne.), neeb ~ næb 'näeb' (315,₉ 146,₂₂ jne.), vt. A. Tiitsmaa käsikirjalist G. Mülleri sõnastikku. Mülleril ja Stahlil esinev piddab, piddap (peab, peap kõrval) on teatavasti seletatav teisiti (vrd. ka piddan, piddat).

Arveliusel käsivo JjÖR, III. Masingul arvu janud Püh. Wah. 120, käsivuga MNL 1823, lk. 26.

Suuremal määral sidet kirdemurretega osutab ehk vokalism. Kõigepealt menmut 1,6 oma *e*-ga, muyssteth 2,22, mu[ysst]mas 1,11, ääremärk., mene . . . muysstama 6,8 oma *u*-ga ja tõysnut 1,5 = tõusnud oma *i*-ga, vrd. HljKatila *menema*, VNg *meñd* 'läinud', *muysstades*, Lüg *meñd*, *muysstan*, *tuysema*, *päivä tuysu aēāl*, Jõh *juri oli ennest jo lakka menos*, *minü muysstades*, *vesi tõiseb ülešse*, *Vai menemä*, *meñd* 'läheb', *meni* 'läks', *muysstama* (Viru randadel ka tähenduses 'mäletama', kuna tekstis sel sõnal on üldeestiline mõiste 'aru saama'). Muudes murretes võib neid häälikkujusid kuulda veel Hhiust, kuid ainult kahe esimese sõna puhul: Kāi *menema* (partits. siiski *lājn*), Kāi, Phl, Rōi *muysstma* 'oskama' (Rōi-s ka 'mäletama'?). Teistel vanemal autoreil esineb neist *mene*- vist üksnes Mülleril: menmut 1, *meñema* 338, kellelt on noteeritud ühelainsal korral isegi toifis 73,12 (hariliku *touš*, *toušeb* jne. kõrval). On muidugi võimalik, et 3—400 a. eest vanemad häälikkujud *mene*- ja *muyssta*- olid palju laialdasema levinguga; spetsiifiliselt alutaguselise *tõise*- kohta ei saaks seda aga kuidagi arvata. Keelend t[eh]šförd 9,15 või isegi tõhšförd või tohšförd = *tõjškõrd* ei tarvitse — vähemalt *e*-lises P. Johanseni rekonstruktsioonis — olla ainult lõunaeestiline, nagu arvab P. Johansen, Beitr. z. K. Estl. XV₄, 109, vaid juhatab meid sama õigusega ka kirdesse, kuigi mitte just kitsalt Alutaguse randadele, sest Lüg-s, Jõh-s, Vai läänerannal, lis-s, Trm-s, Lai idaosades ja Kod-s on praegugi *kõrd* (Hiljem Mülleril alati *förd*). Alutaguse murdeliseks võiks pidada muuski vanemas kirjakeeles (Lelow, Müller, Stahl *feif*, Hornung, Helle *feif*) esinevat *e*-list kuju *feif* 4,7, *feifes* 1,21, vrd. HljRanna, VNg, VaiLääne *kejk* (kuid ka läänes, Kāi, Khk, Ans, Jām, Ris ja põliste Tallinna perekondade keeles *kejk*), mujal kirdes (KuuNeemed, Vaildas) *kājk* või (Lüg, Jõh) *kōjk*, mujal eP-s igalpool *kōjk* (saartel kohati *kōjk*, *kik*). Siia kuuluks ka n[yn]da 2,13, 6,10, 9,20 (ka Müller, Stahl, ninda), vrd. KuuNeemed, Lüg, Jõh, Vai *ninda* (kuid ka Pst, Hls, Krk *nindā*), mujal eP-s *nōñdā*, harvem *nendā* jm,

XVI sajandil võis aga *nīnda* ~ *ninda* leving olla märksa avaram (*nīn tavojn* > *ninda* > *nendā*, *neñnā* > *nōñda*, *nōñnā*, õ puhul vrd. *sinna* > *sōnna*; või ehk *nojn tavojn* > *nōñda*, *nōñnā*?). Pika-ä-lised häälikkujud peöl 9,11, 2,7, (äärem.), feöl 4,15, 6,2 = *pāl*, *sāl* on põhjaeestis kodused, peale mõnede väheste lõunaveersete murdekeste, ainult kirdepoolseil randadel (*pāl* alates Kuu-ga ja lõpetades Vai-ga, *sāl* siiski ainult Lüganusel, Jõhvis ja Vaivaras, — Kuu-s, Hlj-s ja VNg-s on *siël*). Keelend hee[š]ty 4,3 = *hāsti*, ? *hāsti* on aga praegu ühendusse seatav Jõe idaranniku ja Kuu lääneranniku ä-ga, sest mujal mainitud alal on kas *iā* (JõhEdela), *iā* (Lüg) või *itvā* (Lüg, JõhKünnapõhja, Vai), *hūā* (KuuNeemed). Viimasega lähedalt aga liitub tekstis esinev hõe 'gut' 5,12 (= *hōā*?). Need ä-lised kujud on teatavasti omased ka muule vanemale kirjakeelele: Lelow'l pēlne 1, pēl 2, šjedt pro šjelt 2, LTÕ tekstis pēhl 3, Mülleril heesti 1, pēl 155, šel 85, Stahlil igalpool heh, pēhl, šehl, Vigäusel šäl, pält, päle 79, 85, 87 (kuid hea, šeal 85, 87), Gösekenil pēh Man. 263, Hornungil pääl Gr. 9. Tõenäoliselt olid aga need XVI ja XVII saj. põhjaeestis veel õige üldised. Alutaguselist spetsiaalarengut esindab üks (peale üldeestilisema fōwteda 10,4) eü labialisatsioonijuhtum lõw-bade 10,6 = *lōūDādā*, vrd. KuuNeemede *lōūDādā*, VNgKoila *lōūDada*, *lōūge*, *lōūl*, Vai *lōūDāmā*, *lōūli*. Ilm a teistkordse infinitiivitunnuseta (-de = -dā) võiks see muidugi olla ka mõningate Sa, Lälõuna ja PāPõhja murrete erijooni, vrd. Jam, Ans, Khk, Kār, Han, Mih, Tõs, Aud *lōīdma*, (: *lōīdā*, *lōēdā*, *lōīda*), Vig *lōīdmā*: *lōēdā*. Muus vanemas kirjakeeles pole õ selles sõnas üldine, nõnda Mülleril alati leud-, leūd: 56,26, 66,23, 14,23 (kuid Leüle 222,10 ~ Leüle 171,4; või on siin viimaks saksa ortograafia alusel eü, eu loetav *ōū*, *ōī*?), Stahlil ja Gösekenil aga löīdtare, löīdnuut, loijan (ja viimasel päris lääneliselt ka leewan) HuH II 135, LSp. 83, Man. 188.

Nagu muudeski XVI saj. tekstides (vt. Kobolt, EK VIII 160, 164), nii ka siin esineb vokaalharmonia. Nõnda ä suhtes pehwel 1,4, pehwe 6,16, esewet 1,10, leppü-tehet 1,16, perelb = päral: 1,25, šeperešt 2,23, perešt = pärast

4,2, [ü]rind]eme 2,4, theme = tema 2,9, th[e]men 2,12, inf. teg-feme 2,10, 10,12, tehe 6,15, Efewe 3fen = igavese isa 2,12, eg[fe]wen 4,1, egfewe 4,4, [v]eemes = jäämas 6,12, wymesen 6,16, Erene[š3] 6,17, [ne]me 6,17, kõwteda 10,4, lõwdade = leida 10,6, [errapee]sted[a] 6,19, inf. piddeme 10,11, ygfer¹ 7,19 = *igäks*, *igaks*, 'ikka' (ka Mülleril 164,34: *idex*). Selle kõrval leiame aga mõnes sõnas ka *ä* märkimist *a*-ga: tema 1,7, era 1,2, tauwa[h]ššan 1,7, Ššan 2,18, eb pidda 4,17, Mehe piddam 10,13. Need on vist seletatavad teise murde mõjuga, kuigi nad mõistetakse oleksid ka komistustena *a* ja *ä* vahelise vokaali (nagu viimast praegugi leidub mõnedes eP murretes) ja *a* eraldamisel. Vokaal *ü* harmooniast on näiteid muidugi üksikuid: leppütet 1,16, p[ö]hitzen]üt 2,16, sündküt pro sündküt 7,1, sündnüt 7,10 (ja isegi [r]hcfüden = „rikkuse“, s. o. riigi, 4,2, mis arusaadavalt on võetav kirjutusveana), sellevastu aga wešš[n]uth 4,18. Täheldatav olgu see ootamatus, et ka hiljem Mülleril ja väga harva ka Stahlil leiame paiguti seda *ü*-harmooniat, kuigi *ä* neil järgsilpides puudub: Mülleril heutü = häbitu 319,25, heütümatta 107, ləhüt 88,30 Pettiš 142,10, wæetüh 253,17 = väeti (kuid wætūmat, 193) Stahlil ləhhüdel LSp. 18, all. See *ä* ja *ü* alalhoid juhatab meid kirderandadele, kus seda praegugi veel esineb pikal, kohati küll õige kitsukesel alal (*ä* Kuu neemedel, Hlj ranna kirdesopis, VNg põhjaosas ja Lüg-s, Jöh-s ja Vai-s, *ü* aga üksnes Kuu neemedel ja Vai kirdeosas). Et aga vokaal-harmonia saarekesi leidub praegu kohati ka läänepoolses põhjaeestis (RidIda-LNgEdela-MarLääne, Vig vald, JuuKui-metsa-Kaiu, HanPaatsaluLõuna-Var-TösLääne-Khn), on kõigiti tõenäoline, et see XVI sajandil oli veel peaaegu üld-põhja-eestiline.

Detailjoonena nimetatagu veel šhe 2,7, vrd. KuuTapurla, Hlj, VNg, Lüg, Jöh, Vai *siije* (*siije*), kuna sama rea ääremärkuses on parandatud muude murrete alusel šeye (ka Müll. šeye, Helle šeie), vrd. praegust Khk, Ris, Amb, VMa, SimKirde, LaiKirde *seije* (*seije*). Kui aga grafeemi

¹ Tekstis on ekslikult ygfer (algupärandil on y alumine osa ühes järgneva reaga ära lõigatud, nagu faksiimilest näha).

ſje lugeda *seijä* või *sijä* ja grafeemi ſje lugeda *seijä*, oleks eelmine ühendatav kesk- ja lõuna-Läänemaa, Pärnumaa, Viljandimaa, kesk-Tartumaa ja üldse eL esindusega (*sijä*, *sijä* jne.), järgmine aga osalt Saaremaa (Ans), põhja-Läänemaa, Harjumaa, lõuna-Järvamaa, lõuna-Viljandimaa ja Tartumaa põhjapoolsete kihelkondade praeguse esindusega. (Vt. ka lk. 96, korr. märk.).

N. n. alutaguselisi jooni leiame ka teksti morfoloogilises ilmes. Nõnda sng. part. Su[m]jala palvuma 4,²³, vrd. Hlj randade *kolm nätala*, VNgKoila *pimeda*, *kovemba*, Lüg *tütrikku*, Jõh *tiëb vikuri*, Vai olin *sonnikku vetäms*. Üldse Virumaa murrete poole viitab sõnast *armas* vanemakujuline gen. *arma* 2,⁵ (ka 1535. a. Ametivandes *armall* ja Mülleril pea ainult¹ *arma* 15,³⁴, *armamb* 136,¹ jne., Stahlil *armat* LSp. 307), nagu ehk M. Veske ER ilmunud Virumaa rahvalaulude ja muudegi sealt pärit laulude keele järgi tohiks otsustada (näit. „Koha, arma, annan teada“ ER I, lk. 8, „Võttis kuldase omaksi, Hobe-dase arma'aksi“ ER I, lk. 9; vt. ka Rosenpl. Beitr. XVIII 109 ja E. Rahval. I, lk. 21). See algselt kahtlemata üld-eestiline esindus näib Virus olevat püsinud kõige kauemini, kuid praegu paistab see sealtki, ka randadelt, välja tõrjutud olevat hilisema, analoogilise *armas* - *armsa* poolt. Komparatiivi *mb*-line tunnus (enemb 4,⁷, paramba 1,⁸, kõrfemba 8,²²) on teatavasti praegu tarvilusel mitte ainult kirderandadel, vaid ka mujal Virumaal, Avinurmes, Kodavere lõunaosades ja lõunaestis ja valitseb vanemas kirjakeeles lõpetades Hornungiga. XVI ja XVII sajandil näib see esindus olevat veel üldeestiline. Alutaguse poole viitab ka järgarvude suffiksi vanem *e*-line kuju: kolmandes 7,⁵, [fu]ndes 8,¹³, mida eiame ka Mülleril (Kolmandel, Neliandel lk. 87,⁸⁰ jj.), vrd. Lüg, Vai *kolmande*. Samas sihis kõnelevad ka analoogilise *-da-ga* infinitiivid [fa]ndad[a] 8,²⁴, kunn kōwteda 10,⁴, lõwdade 10,⁶, [f]arthada 4,¹², [erra-

¹ Vist ainult kolm korda kogu teoses *armsade* 122,², *armsamb* 125,²⁸, *armsasti* 115,¹⁷, nagu üliõp. A. Tiitsmaa Mülleril käsikirjalisest sõnas- tikust näib selguvat.

[errapee]sted[a] 6,19, vrd. KuuNeemede *toštada*, Lüg *mattada*, Jõh *andada*, *leidäda*, VaiSõtke *nttada*. Veel hiljemgi, XVII saj. esimesel poolel, olid need vormid meie kirjakeeles kaunis harilikud: Mülleril *andada* 333, *errapeštada* jne., Stahlil *toitada* LSp. 300, Turu Käsik. *wottada*, *andadha* 19,21, 20²³. Kuigi Alutaguse murdeis esineb kahekordse *isi* tunnusega või *-ksi-* ja *-isi-* tunnustest kontamineeritud konditsionaali (Lüg *en tahtoses* 'ma ei tahaks', *tahtosesima* 'tahaksime', *tahtosesivad*, 3. pers. sng. *kõhndises*, Vai *veiksin* 'viiksin', *tekiksin*, *tuliksid*), on tekstis leiduvad vormid 3 pers. sng. oll[edʃiis] 1,13, eb oledʃiis 1,15,18, 4,9 hinnatavad siiski teisiti, nimelt *-is* on siin autori enda keeleoskamatuses tõttu vist lisatud 1. ja 2. pöörde mõjul ja imperfekti paradigma analoogial. Ilmselt soomepärase on aga pass. prees. pl. vormile *futʃfutaret* vastav parandus ääremärkuses: *futʃutat* 10,17, vrd. KuuNeemede *nudedä* 'nutetakse', *soidedä*, Kad-Kukepalu *üitta*, *ütteldä*, Hlj *vuetta* 'võetakse', *lassa* 'lastakse', *varastedä*, RakLõuna *lauletta*, VNg *üedä*, *koppuittatta*, Lüg *künttä*, *mañida*, Jõh *lääjä*, *küttistettä*, Vai olla, *liudedä*, *tembada*, millist keelekuju meie kirjakeeles ka Hornung omas grammatikas nimetab (šaa, peeta, lk. 78) ja mis muudes murretes on tuntud ainult Hiius kohati (Rõi). Sama keelealaga on ühendatav ka ainukordne impf. sng. 3. pers. wõtʃ 10,19 'võttis', vrd. KuuNeemede *kięrs* 'keeras', Lüg *višk* 'viskas', *tujs* 'tõuses', *üttel* ja isegi Kod *maķs*, *añ'd*, *tašt* 'tahtis', *pis* 'pistis'. Tarvitusel on see *i*-line imperfekt meie vanemas kirjakeeles ka hiljem, kuni XVII saj. lõpuni: Mülleril (harva) *tous* 334,5, *lašʃ* 334,5, Turu Käsik. *lašʃ*, *fulgʃ* 21, Stahlil *laus* LSp. 597, Vigäusel *laus* 79,31, Hornungil *wõt*, *joofʃ*, *joot*, *and*, *tous*, *feis*, Stokholmi Käsik. *jät*, *tous*, *wõt*, *lašʃ*. Ometi pole see *i*-minevik meie tekstis mitte ainumaksev, vaid erandiline: muud vormid on *andis* 10,21, *murdis* 10,20, *paņetys* 10,22 ja isegi mitterahvakeelselt *piddis* 2,10, *tennedis* 10,20. Virumaa randade murdejooni on kahtlemata ka pl. 1. pers. tunnus *-ma* (<-*mak) ainukordses näites *meņe*... *muņštama* 6,8 (mujal: *ņeme* 6,4, 8,21, *wõyme* 8,24, *piddame* 10,7), vrd. HljRanna *tulema*, VNgKoila prees. *lähmä*, *lühmmä*, *otamma* = võtame,

impf. *tulimma, akkasimma, kutsusimma*, Lüg *sâma*, emmä 'me ei', *meije kuivattamma ja kolgima linu, õlima, tahima - tahtosima*, Jõh *lähmä*, ka Kod *mõõssima, parandima*. See nähtus võis aga varemalt tuntud olla ka laialdasemalt, sest Lelow'gi tarvitab annama, Wšuma (Mülleril nähtavasti alati -*me*). Nagu ka hiljem Hornungil (En, Et, Ei, Emme, ette, ewwad, Gr. 93, Ning ewwad üttelnud, KKR 56 ja H. mõjul isegi harva 1715 a. Uues Testamendis ewwat jätnud, Mark. 12,22), nii konjugeerub ka kõnesolevas tekstis eitusverb: emme wõy 7,15, nagu praegugi veel kirderandade ja Kodavere murdeis (KuusNeemede *en nâ*, Lüg *näväd ev(v)ät sâ*, Jõh *evät sâned*, Vai *makâ et sâ* 'magada sa ei saa', Kod *meimä lälä* 'me ei laula'.

Eriti tähelepandav selles keelemälestises on pass. mineviku partitsiibi lühema, (algselt) vokaallõpulise vormi esinemine mõnel korral: sng. *podw* = poodu 1,1, *mahamattet* 1,2, *muhšetš* 2,22, (?) *rennetet* 5,14, millede kõrval ometi leiduvad ka konsonantlõpulised *erew[alitš]tutš* 6,18, *antutš* 9,1, *šetut* = seatud 9,8. Põhjaeesti mandril on see keelend (-u pole allunud lõppkaole, vrd. samus murdeis *vartta, tuõmikka, tuõminge, talle liëmina* jne.) praegu tarvitusel veel nähtavasti ainult kohati Viru randadel (HljSelja *müdu, ruõgiittu*, VNg *vâlittu, annettu*, Lüg *tehto, lõigahto*, Vai *viëdu, eleittu, olut on maldadettu*) ja Kodaveres (*išsottet* = istutatud), suuremal määral aga saartel: Emm *sai mettü lehma tappet*, Rõi *jumal tänat*, Käi *asë oli ehidet*, Phl *pëd on ärä noõpit*, Püh *këdet tuhlid*, Krj *võlvit tē*, Muh *taimē(ite)t nāhka pašlid*, Khn *põld ond iättet, kiõgit maid* jne. Varemalt on selle leving olnud küll vist laialdasem, millest jälgi on nüüdki veel mujal põhjaeesti murdeis ja ühiskeeleski (*jätma* = jäetmaa, Kul, Mär *jätma*, Vig *jätma*, Tri *jätmas*, HMd kn. *jättima allikkas*, JuuKuimetsa *jättimoa*, JuuSiuge *eqtmoa*, Amb, Sim *jätma*; TÜR Säreve *pargitnahka kiõgad*, Wdm. *pargit-nahk, kohit-härg, kohit-oinas, juurit-jalas*). Vanemas kirjakeeles on see partitsiibikuju ometi väga haruldane: Lelow'l *phušet* (vt. EK VIII 132), Mülleril *yr... Palw... teht* 2, eb olle *fuld* 9, Stahlil *tehtu* LSp. 326. — Teksti keele idalist ja eraldi alutaguse-

list üldilmet täiendab lõpuks veel adverbilõpp *-st* (< *-sta*): *fyndleſt* 4,5, *önſaſt* 10,9, *Ōyfeſt* 10,15 (nende kõrval siiski *hee[s]tn* 4,3), kuigi see esineb murdes ainuliselt ka mujal Virumaal, Põhja-Tartumaal, Ida-Saaremaal ja *-ste* või *-sti* kõrval ka teisel (saartel, eP edelas, eL-s). Muud vanemad tekstid teatavasti tarvitavad *-sti* ja *-ste* (LTÕ *uheſte*, Müll. *amſaſti* 93, *piſtemaſte* 107, Stahl *wegfiwaſte* LSp. 34, Turu Käs. *armſaſti* 21,25, Göseken *aidsaſte* Man. 138, Hornung *uſſinaſte* Gr. 96); *-st* on haruldane (ainult vist kord Vigäusel *wſſinaſt* 80, harva Hornungil *Ōöfeſt* KKR 205).

Nendest üldiselt kirde-eestilistest ja eraldi just kirderandade murdejoontest meie tekstis on üks osa, nagu vastavalt ka ülal on mainitud, sääraseid algupärasemaid, mis mõni sajand tagasi olid kahtlemata kas üldised või veel õige laialdase levinguga põhjaeestis ja mõned isegi lõuna-eestis: *tegfep*, *ella*, *palvume*, *aumu*, *mennut*, *muhſta-*, *förd*, *nynnda*, *peel*, *hõe*, *vokaalharmoonia*, *ſhe*, *arma*, *kolmandes*, *wöth*, *emme*, *adv. fyndleſt*. Teine osa on aga nähtavasti ka varemajal ajal olnud omased enam soomepärasele või üldse idapoolsemaile murretele, nõnda *tehnut*, *-pette*, *töhsnut*, *lõwdade*, *part. Su[m]ala*, *kõwteda*, *[f]arthada*, *kutſutat*, *pl. 1. pers. -ma* (*muhſtama*), *podw*. Viimaste arv on lühikesee teksti kohta küllaltki suur, mis teatavat sidet eriti just kirdemurretega lubab järeldada.

Enam kirde-eesti murrete poole viitavate ülalesitatud joontega rinnu leiame tekstist aga ka rea nähtusi, mis nimetatud murdealal praegu ja osalt tõenäoliselt varemalegi keeleastmele on tundmatud ja mida nüüdisajal võime kuulda hoopis muudest, kaugemalolevaist idioomidest, nimelt lääne poolt. Mittealutaguseline on juba *õ* esine mine (märgitud *õ-ga*, kuid ka *o-ga*, mis viimane siiski võiks tähistada ka *o-d*, neil puhkudel, kui tegu on algupärase *o-ga*: *wotta* 10,10, *onſet* 2,17): *ſö[pr]uſ* 4,15, *kõhenret* 4,6, *põrkwhawdan* 1,25; *wöhr* 4,9, *töhsnut* 1,5, *öy[fe]* 6,1, *õnnis* 9,2, *fõrkembaſt* 8,22, *wöth* 10,19. Kuid teisalt on meie soomepärasegi murrete alal kaks kihelkonda, kus se *õ* on tarvilusel, vähemalt praegu: Lüg (erandiks on äärmised rannakülad) ja Jõh; viimasega ka Vai läänekülade liitudes. Lääne-

murrete poole kalduvaks jooneks on *h* eel *i* > *e*, *ü* > *ö*: *leha*,
weha, *põha* (vt. ülale, lk. 75—6), vrd. Kul *lehà*, *kehelkond*, *põhà*,
 Vig *põhà*, *õhössä*. Kogunisti lääneline on teise silbi *i* sõnas *hffij*
 9,₁₉ = *isi*, *ise*, vrd. LNg, Kul, Mär, Vig, Kir, Han, Mih, PJg,
 Tõs, Aud, Vän, Hää, Ris, Juu *isi*, *isi*, (Jä, VIPõhja, kogu Vr,
 TaPõhja *isè*). Tähelepandav, et see häälikkuju esineb kirja-
 keeles ka hiljem: Müll. *isfi* 340 ~ *isze* 193, Stahl *isfi* LSp.
 43, 582, Vigäus *Iszi* 69,₂₁, Hornung *isfi* ~ *isfe* Gr. 65, mis
 asjaolu lubaks oletada varemajal selle sekundaarse *i*-lise
 teisendi veelgi laialdasemat levingut, idasihis. Nagu hiljem
 ka XVII saj. autoritel (Müll. mittetit 'midagi' 166, titit 252,
 kumatedtit 7, tennakitpeiw 238, Stahl kumbatakit HuH I 21,
 fihetit LSp. 319, titit LSp. 443, kuid ühtetit LSp. 307,
 Vigäus *hftitet* 77), nii esineb meiegi tekstis *-t-lõpuline* kin-
 nitav liide *-ht* (*kit*, *-kid*, algsm. **-kit* ~ **-γit*): [*ücht*]*ht* 1,₁₆,
 [*ü*]*htht* 8,₁₀, *myddhht* 5,₁₆ (ääremärk.), mis praegust keelt
 arvestades võiks tugeneda läänepoolseil murdeil, vrd. Rõi
kedagid, Phl *polegid*, *midad* 'midagi', *ühtegid*, *sēgid*, Jäm
vāhegid, *tāp tulegid sõnna*, Jaa *tulnēkid*, Püh *ükskid*,
ammugid, Muh *ükskid* (Vaivaras kohati — Joala kl. —
 esinev *-d* näikse omane olevat ainult partitiivile ja oleks
 seega seletatav teiskordse partitiivitunnusena: *kedagid*,
ühtegid, *kumbagid*), kuna aga mujal eP-s on *-ki*, *-gi*
 (< **-kik* ~ **-γik*). Läänepoolsete murrakutega ühtepidav on
 XVI ja XVII saj. muudelgi autoreil (Lelow *Isamede* ~ *mehte*
 ~ *mehe* ~ *meddten*, Müller *meddy*, Turu Käs. *meidi*, Stahl *meddi*)
meddy 2,₄, 4,₂₆, 7,₇ (<< **meden*) ja vist ka *te[dddy]*¹ 10,₂₅,
 vrd. Kāi, Kār, Vig, Mih, PJg, Tõs, Aud, Khn, Pär, Tri, Hls,
 VilTānassilma *medē*. Kesk- ja lääne-eestiline on tekstis ka
-ks lõpuline translatiiv *nyter* / *nind* *puchtar* 2,₁₇, *ſ[e]r* *tarbir*
 6,₇ jne., sest Virumaal (ilma Hlj ja Kad loodeosadeta) ja
 Tartumaa põhjaeestilises osas (ilma Kod-ta ja Ksi-ta) on
 transl. *-st* lõpuline (*õigest*, *puhtast*, juba Masingul *kuhu*
 ta ni kauast jäeb Püh. Vah. 155). Mõningail läänepool-
 seil murdeil võiks põhjeneda adessiivi tarvituse ka allatiivi

¹ P. Johansen on rekonstrueerinud *te[hte]*. Koht on algupärandis
 kustunud. Faksiilmile põhjal pole võimalik otsustada, kuivõrd hästi
 võiks säilinud jälgedest üht või teist kuju lugeda.

funktsioonis: Pane techtel 4,₃, anna meil an[de]r 8,₃, [rõ]jem pyddap meil antuth sama 9,₁ (teisalt siiski meyle 4,₁₉), vrd. Ris aādis tüdrukul, aānā mul, läks mariul, Mih tulad kallal 'tulevad kallale', tō mol 'too mulle', läks põllal, Vān tulē asemel, Hāā läks merel kalū ošma, astunu ligimal, Krk anke sõla lehmil, ei lā kohekkil jne. Võimalik on siiski siin tekstis (nagu Stahl'ilgi ninč sel Rurratil ülleandwat LSp. 437) kahe funktsioonilt ja häälikuliselt läheda käände ärasegamine autoril endal. Läänepoole viitab ka eitussõna eb taħa 7,₁₄ (praegu ainult Saaremaal: Ans mōl ep tāj andā mitte, miks ep tuñnē, Püh tā p mõjstā, Muh minā p läppē 'mina ei läbe'). Ka teistel autoritel: LTÕ ep Woy, Müller eb olle 48,₃₁, Turu Kās. eb pidā 20,₃₀, Stahl ep šahp LSp. 631, Vigāus ep mitte 72,₂₁, Göseken ep annab Man. 383 (Virginiusel, Hornungil juba ei). Ülalkäsitletud (lk. 75) imperatiivi keeldkuju eħa fatač 8,₁₅ võiks olla kõrvutatav Saaremaal, Muhus ja Kihnus praegugi esineva ainult sng. 2. persoonis tarvitatava nn. teise imperatiiviga (-g, -k, < *-koj): Ans ārā sōg, ārā aādag, ārā miñg mitte, Khk ē tōmmak, ē iħlek 'āra ütle', Vlj penig mette nt pajlū 'āra laiskle nii palju', Krj ārā tułg, Muh ā māñgig, Khn ā küłttāg 'āra külmata', ā uōttag 'āra oota' (vt. ka Wdm. Gr. 477), vrd. ka liivi käskkujusid lāk 'mingu', nuolog 'nooligu' (vt. Sjögren-Wdm. Gr.). Seletamatuks jääks sel korral ikkagi selle saaremaalise keelendi ainukordne esinemine ühel puhul siin tekstis ja ühel puhul hiljem Mülleril¹. Keelendite feič, šhe võimaliku lääneluse kohta vt. lkd. 82, 84. — Ka sõnavara sisaldab mõnd praegu läänelist joont. Sidesõna niñg on nüüdseis mandrimurdeis teatavasti haruldane ja arhailine (LNg, Tri, Kuu, Iis, Trm, KJn, Rõu), kuna saartel (peale Hiiu) on see harilik, kohati vist isegi ainuline: Jam isi vanā mēs niñg isi nī loł, Khk vasak niñg sām kāsī, Ans niñg ~ niñg ~ niñk, Vlj minē pārgu niñg vōttā seqlt rānd, Krj niñg ~ niñg (Muhus vist uuema, Saaremaalt tulnud sõnana?), Khn peseb sukkō niñg kañpōtti. XVI sajandil oli see sõna aga muidugi üldestiline. Praeguste murrete seisukohast lääneline on

¹ Näiliselt läänelist feičes 1,₂₁ ei ole vist põhjust lugeda keičkes (vrd. šayfus 1,₂₃, oyter 2,₁₇, feičest 6,₁₀).

ka sõna *kut*, *kud* (vrd. sm. *kutta*, *kula*) 'kui': futh 1,22, 7,2, mis teatavasti esineb ka muudel vanematel autoritel (Lelow fut, Müller, Stahl, Göseken fudt), vrd. Jām *nīt peqt sa nendā rōkkima kut sà vāhegid joṣṣad*, Ans *kut mā nōr oli, kut ta oli* 'kuidas ta oli', Kaa *kut* 'kui' (comp.), Muh *leṣ lāks peḥkeks kut simā*. Sõna *koš* (pro *koš* = *kōs*?) 1,12, 4,9 'wenn, als', 'kui' (< *konsa*) puhul vrd. ehk Jam *kōs 'wann', 'millal', kōs ta lāks? kōs se oli? Khk kōs ta oñ?* 'kus ta on' (sõna nii siis semasioloogiliselt märksa nihkunud — vahest sama murrete *koš* ~ *kohes* 'kus, kuhu', Jam *koš se asi oñ?* Ans *koš sa sellē kaṇdamiga lehed?* mõjul?). Ka Wdm. Wb. järgi on *kus* 'als, da, wenn' vana-
nenud ning saaremaaline. Teisalt aga see sõna on paiguti tuttav ka Alutaguses: LügNõmmeküla *kōs siḡ ōli?* 'kus see oli' (seega tähenduslikult samuti *kus*-sõna mõjule alistunud).

On tõstetud üles ka küsimus selles tekstis lõuna-eestiliste sugemete esinemise võimalusest. Säärasteks loeb P. Johansen, Beitr. z. K. Estl. XV, 109 järgmisi keelendeid: *poḍw* (loe: poodu, *pōdu*), nom. pl. *paṭṭw* (loe: patu, *paṭṭu*), ne, nee 'need', neme (loe: nemä või nāmä, 'nemad'), *koš*, üdden 'ühe', *fōrd*. Kuid neist on *poḍw* ka eP-line ja ühendusse seatuna muudegi alutaguseliste joontega ennemini küll alutaguseline (vrd. ülal lk. 87), *koš* igatahes vähemalt põhjaeestiline (vrd. siins. ülal), üdden ühenduses muude analoogiliste *d*-nähtustega ja *fōrd* käesoleval puhul samuti põhjaeestilised (vt. ülal, lkd. 77, 82). Ilma *-d* tunnuseta pluurali nom. ne 1,10, nee 8,5 [ne]me 6,17 pole sugugi algselt *-t*-lised (*-t* > 0) lõunaeestilised kujud, vaid põhjaeesti murretes praegugi väga üldised (nimelt *nē*) muistse tüvelise pluuralitunnuse *n*-ga kujud (vrd. ka sm. *ne*, *nāmā*, *nuo*, kus keeles ju *-t* on püsinud), vrd. Ans, Kaa, Krj, Kāi, Kul, Vig, Pal jt. *nē* ~ *nē* ~ *ne*, Ann, Lüg, Jöh, Vai jt. *niḡ* ~ *niḡ*. Järgi jääb ainsana veel *paṭṭw*. Seda peame muidugi käsitlema nagu nüüdisaegseski tekstis sää-
rast ainulisena esinevat nähtust (näit. suure lapsed), s. o. trükiveaks. Ainsate võimalikkude lõunaeestiliste joontena (praeguse keelepruugi seisukohast) nimetaksin siin omaltpoolt kahte: inf. *laṣṣṭe* 10,6 ~ *laṣṭe* 10,4, ka Müll. *laṣṭe* 95,19

(nähtavasti ainult lõunas: ¹ San *laske*, Krl, Plv, Vas *laske'*, Setu *laske'*) ja mea (<*miyā) 'mis' 2,₁₉, 6,₈, vrd. Vas *miā siāl um?* San, Krl *miā*, Rõu *meā* 'mis' (küsiiv.) (tarvitusel ka hiljem Mülleril nom. ja part. mea 238, 252, 263, samuti Stahlil LSp. 328, 449). Et need keelendid väga usuaalsed on ka muus vanemas kirjakeeles, võiks järeldada nende tõenäolist levingut varemini ka eP-s.

Jääb veel vastata küsimusele, kas esineb meie tekstis Laiuse murde (vt. ül. lk. 80) erijooni. Maha arvatud kirdepoolsed ja äärmised idapoolsed külad selles kihelkonnas, kus palju ühist leidub Torma (ja isegi Kodavere ja mõnede Alutaguse murretega), ei erine sealne keel kuigi märgatavalt muude ümbruste omast (Plt, Sim, Ksi, Pal). Laiuse kirdele ja idale omane võib olla [tɛŋ]šförd, kuid ka muudele, idapoolsemaile murdeile (vrd. ülal, lk. 82). Eeldades, et praegune $\delta > D$ ala (lis, Trm, Kod, MMg, Pal, osalt ka Äks ja Ksi) varemalt ulatus ka Laiusesse (jälgi sellest oleks näit. LaiVaimastvere *sudipuriĳkad* << **sudɛn-*, 'hundinuiad', üliõp. Ed. Tiku andmeil), võiks ka rohke D (< δ)-liste keelendite esindus (fedel, eddes, wedden jne., vt. ülale lk. 76—7) olla laiuseline. Kuid teatavalt tingimustel võib seda nüüdki veel kuulda ka mujal (näit. PāPõhja ja Lā *medē*, *tedē*). Tõlkija vastavast märkusest on seega võimalik järeldada ainult seda, et ta Laiuse murret kui keskmaist ja ilma teravamate erijooneteta dialekti kirjakeeleks ainult soovitas, ise aga tegelikult käis muudel, s. o. kas (käsikirjalise või juba, algava raamatulise) traditsiooni või enda kodumurde radadel.

Meie esimese trükkteose leheriismeil on teatavasti ka rida trükitud ääremärkusi, sinna ja tänna teksti kohta käivaid parandusi, väljendite teisendeid. Nende puhul tõuseb küsimus, kas erineb nende keel teksti enda keelest mingi ühtlase eriilmega, kas on need märkused mingi teise murde alusel. Parandused on järgmised: (Ullaspette _{1,3} asemele) h[o]ue[šp]ette ², (Se piddat [fina nynda mu]hstma

¹ Põhjaeestis *lašta* (Ha, Jä, Vi), *lastà* (Sa, Pā, Ta), *laška* (Muh, Lā, PāP), *lasķeda* (Kuu), *lassa*, *lašsa* (Alutaguse).

² Sõna *ouivespette* esineb kord ka tekstis endas (10,₂). Miks P. Johansen on rekonstrueerinud h[a]ue[šp]ette, pole selge.

1,₁₁ asem.) *Sel* / *on fefynane* / *mel* / *ech* / *mu[hst]maš*, (puru-
nenud kohale 1,₂₁ vastavalt) *my[ddh]fyt*, (*ſhe ma[h]a* 2,₇₋₈
asem.) *ſeje* / *maħapeel*, (tegfeme 2,₁₀ asem.) *marma*, (lisan-
datud sõnana 4,₁₄) *ayma* (mis trükiviga pro *ayna*), *weſſi-*
[n]uθ 4,₁₈ asem.) *weſſuðš*, ([teep] 5,₃ asem.) *tegfep*, (hävi-
nenud tekstikohale 5,₉ vastavalt) *taħadare*, (lisandatud
sõnana, 5,₁₆) *myddhfyθ*, (*ſeeš* 6,₂ asem.) *ſiddes*, (*ryčfat*
ninč [ö]nſat 6,₁₁ asem.) *ryčfar* *ninč* *önſar*, (*vſkifet*
6,₁₈ asem.) *vſfwat*, (hävinenud tekstiosale vastavalt 6,₂₁)
ſelleš, (lisandina 8,₁₈) *wygławerelyne Roer*, mis trükiviga
pro *Roer*, (*yeme* 8,₂₁ = jääme asem.) *ſee*, (*teed* 8,₂₃ =
tead asem.) *tedeth*, ([ka]ndad[a] 8,₂₄, asem.) *kannatada*,
(teep 9,₂₃ asem.) *tegfep*, (*peam* 10,₁₁ asem.) *piddeme*, (*futhſu-*
taref 10,₁₇ asem.) *futzutat*. Neist märkmeist on ühel korral
ühe murde (Alutaguse?) keelend asendatud teise murde
omaga, mis sisemail nähtavasti oli juba üldisem (*ſhe* asem.
ſeje), kahel korral sisemaalise asemele märgitud alutaguse-
lisem (kaht puhku teep asemele *tegfep*, *futhſutaref* asemele
futzutat, ja kolmel korral on üldiselt uuem keelend asen-
datud arhailisemaga (*ſeeš* asem. *ſiddes*, *teed* asem. *tedeth*,
peam. asem. *piddeme*). Muudel juhtudel ei näi võimalik
olevat parandusi hinnata ei aja ega ruumi seisukohalt.
Väga tõenäoline, et need ääremärkused suuremalt osalt pole
mingid parandused, vaid muudele vaimulikkudele valikuks
pakutud murdelised teisendid. Üks osa marginaalides esi-
nevaist keelendeist kordub igatahes ka tekstis endas
(*ouweſpette* 10,₂, *ſiddes* 9,₁₇, 10,₅), suur osa seal aga puu-
dub (*my[ddh]fyt* 1,₂₁, *ſeje* 2,₇, *tegfep* 5,₃, *tedeth* 8,₂₃, *futzutat*
10,₁₇). Üldmulje keelest (ja vist ka ortograafiast) on, et
need lisandid pole teinud mitte autor ise, vaid keegi teine

Huvi pakuks ka lühidalt peatuda mõnel tähtsamal ja
ulatusrikkamal praegusaegsel murdejoonel, mis meie
tekstis puuduvad ja seega suuremalt osalt tõenäolikult
võiksid olla XVI saj. esipoolikust hilisemad. Sõnaalguline
h- on veel täiesti püsinud: *pörkwhawda* 1,₃, *ſuddameħayfuš*
1,₂₃, *o[m]aħ[e]nd* 4,₁₀, *ħeneſt* 7,₁₇, *ħ[.....]* 8,₁, *ħeddaš* 8,₂₅.
(Mülleril ainult iurſe 195,₈, erratama 277,₁₁, oitzeb 211,₂ ja
üks kord *ahwemb* 219,₁₈; Göseken, *Man.* 4, kõneleb aga

juba *h-* kaost murdeti. Pikad vokaalid pole veel diftonginenud: peele 1,₁, poles 1,₂₁, faes 2,₇, nüedt 4,₁₃, fada 4,₁₈ jne. (Mülleril on vist üks kord peale 175,₁₁, kuid sageli rõim 38, woyras 195, Möyfa fš 175, küinall 281, Turu Käsikirjas nüydt 16, hüyda 'hüüan' 16, sageli foas 21,₇, vahel moa 18,₁₂, mies 26,₃₃ ja soome mõjul isegi tuodha, wiedhā 28,₁₂, miehen 19,₃₂, Vigäusel juba Sea, hea 79,₁₉, 85,₁₄, 87,₁₉, Gösekenil Mœeß, Rœem ~ Roim, fœeremet, foestra mariut, Man. 6, 177, 192, 152). Akt. mineviku partitsiibi *-nud* tunnuses pole *u* veel kadunud: astnut 1,₃, armatanut 2,₅, kannatanut 2,₂₀, wesßi[n]uth 4,₁₈, fündnüt 7,₁₀ jne., nagu hiljem ka teistel autoritel kuni Hornungini (viimasel *-nud* kõrval juba ka *-nd*). Kaksik-*t* kadu *t*-ga algava silbi eel on veel tundmatu: mahamattet 1,₂, (Mülleril juba mattetuth 88,₃ kõrval ka maetuth 134,₃, 279,₁₆).

Kui nüüd lõpuks, pilku tagasi heites, silmas peame 1535 a. katekismuse keele suhet muu vanema kirjakeelega, oleks eelneva analüüsi põhjal konstateerida selle märgatavat lähedust teistele tekstidele, mitte üksnes Kullamaa vakuraamatu (Lelow' ja tundmatu autori) käsikirjale 1524—28, vaid ka hiljem Mülleri jutluste manuskriptile ja Stahli ning tema järglaste trükkteostele. Need ühised, jatkuva traditsiooni jooned on: $\delta > D$, tehnut, *-n* =, *i* = (jüttele-), *-v(u)* =, praegusele kirjakeele *ö*-le vastav *o*, diftongite järglül *i* =, järgsilpide *o* =, sünkope ka *u*- ja *i*-tüvedes, vokaalharmoonia (ainult Kullam. vakur.), $i > e$ ja $ü > ö$ (*h* eel), feið, ürpeneß, fana, nynda, peel, feel, hee[s]th, ißfi, arma, numeraalide suffiks *-nde*-, inf. kõwteda, imperatiivi *-t*, komparatiivi *-mb*, imperf. wöth, -fyt (*-kid*), futh, mea, sõnavaraliselt kõhenret, fundha, eraneßz, ouwespette jt. Osa neist olid tol ajal enamvähem üldpõhjaeestilised, osa aga kitsamalt murdelised: $? \delta > D$, tehnut, $i(h) > e(h)$, $ü(h) > ö(h)$, $? feið$, ißfi, inf. kõwteda, wöth, -fyt, $? futh$, $? mea$.

Sellele aga vastupidiselt äratavad tekstis meie tähelepanu ka mõned spetsiaalljooned, muudes mälestistes küll vist tundmatud või haruldased keelendid: šva-vokaal (kõhen-), *-ma-*, *-mä*-lised verbaalnoomenid, elle = *älä*, *-pette* *'-pidi'*, elle fatað, meñema, meye mußstama, töyßnut, kõrd,

hõe, fye, part. *ʒu[m]ala*, *futzutat*, emme, (?) *auw[u]tun*¹, pass. impf. partits. *podw*, *muhsteth*, *-st-lõpulised* adverbid, *tegfep*, *ne~nee*, *neme*, *üdden*, *tehtel*, inf. *lasfe*, *erapõlaf*, *[h]elly*. Siin on jaolt vanemaid, tol ajal aga juba mitmeist murdeist juba taganenud või kohe algselt kitsama ulatusega keelejooni, jaolt aga uuemaid ja ahtama levinguga fenomeene (*fõhen*, part. *ʒu[m]ala*, ? *auw[u]tun*, *üdden*). Neid kõrvalekaldeid omaaegse keele üldpruugist ei näi siin esinevat suhteliselt mitte enam kui teistelgi vanemail, iseseisvaimail autoreil (Müller, Stahl, Virginus, Hornung).

Nõuaks nüüd selgitust Lelow', Kõlli, Mülleri ja Stahli keele relatiivse ühtluse põhjus. Kahtlemata oli 400 a. eest põhjaeesti keel murdeliselt vähem lõhestatud kui praegu, sest väga mitmete dialektaalsete erijoonte kujunemist on suuresti soodustanud alles järgnevatel aegadel, XVII ja XVIII sajandil kõvenev talurahva orjuskord ja liikumisvabaduse valjem piiramine. Mitmedki praegused erijooned eP-s on tõestatavalt õige hilised, paari viimase sajandi arengu tulemus. Nõnda oli siis nimetatud autorite keeletekstide alus ise suhteliselt ühtlane. Murdelisi erinevusi oli aga XVI sajandil siiski ja neile heidab meie tekst hoopis suuremat valgust kui muud seni tuntud mälestised.

Nõnda hääldati mõningais murdeis veel *sidēs*, *tēdād*, *tōdest*, teistes, vist enam läänes aga juba *sēs*, *teād*, *tōest* (või esinesid need teisendid kõrvu samas murdes, eri lausefoneetilistel tingimustel, nagu näit. setus rõhutult *stīh* ja rõhuliselt *siseH* ?), kohati oli *hō* > *hd* (*tāhdel* või ? *tāhdel*), kohati *hō* > *d* (*ūden*), kohati *hō* > *h*. Läänes oli *tēb*, *tejnud*, idas *tege(B)*, *tehnud*. Mõnes murdes tarvitati gen. pl. *meijē*, mõnedes *medī*, *meitte*, *mette(n)* ja vist ka *meidi* (Turu Käs.). Paiguti oli *ālā*, paiguti aga *ārā* (vist enam keskmurdeis). Nüüdsele *-pidi* vastas murteti (vist idas) *-pätte*, murteti *-pāitti*. Lääne sihis oli juba algeid *v* kaoks *u* eel (1535. a. Ametivandes *aūsal*, muudes tekstides *auvo-*). Mõnelpool (läänes?) oli *ht* > *īt* (*armaitta-*), mõnelpool *ht* > *st* (LTÕ *valesta-*). Enam läänepoolne hääldamine oli

¹ Vt. selle kaheldava sõnakuju kohta Beitr. z. K. Estl. XV₄ 108 (joonealust).

lehä, vehä, pöhä, idapoolne aga *lihä, vihä, pühä*. Kirdes oli vist õige ulatusrikkalt veel esimeses silbis *o*≡, mujal aga juba *o* > *õ*. Väga laialt oli veel *mene-, muista-, kõrd, isè*, kuid siin ja seal, enam lääne sihis kuuldus juba *mine-*(?), *mõista-, kõrd* (LTÕ, Müller), *isi*. Kirdes võrdlemisi suurel alal hääldati *toiseb*, mujal *tõuseb*. Murdeti kuuldus *leïdmä, leũdmä* (keskosades), *kõik* (?), *siijä (siijie)*, murdeti aga *lõïdmä, lõũdmä* (kohati läänes ja idas), *keik, seiijä (seiie)*. Oli murdeid, kus tarvitati *älä sättag* (läänes), inf. *laske* (laialt), part. *jumala*, inf. *karttada* (kirdes), allat. -l (läänes), pl. 1. pers. -ma (idas). Pass. prees. oli üldisemalt *kutsuttakse*, kuid murdeti ka *kutsutta* (peamiselt kirdes). Imperf. *võl* kõrval esines murdeti juba tüüp *võttis*. Paiguti tarvitati *põdud, kaivaatud* (Lelow, LTÕ, Müller), paiguti *mahtet, teht* (Kõll, Müller), paiguti *põdu* (kirdes, Kõll). Muid murdelisi lahkjooni olid: *õigesti ~ õigeste ~ õigest*, part. *meittid* (Lelow) ~ *meid*, *ku ~ kui, keš* (LTÕ) ~ *keñ* (Lelow) ~ *kuñb* (Kõll) ja -*kid*, -*gid* (läänes) ~ -*ki*, -*gi* (idas).

Et Wanradt-Kõlli katekismus müügile ei pääsenud ja selle trükk hävitatigi (vt. Beitr. z. K. Estl. XV₄, 103), ei saanud see teos hiljem Müllerile küll vist olla eeskujuks. Mõlema autori keele mitmed tähelepandavad ühisjooned oleksid seletatavad mingi muu, seni alalhoidumatu vahelülīga, kas või näit. Franz v. Wilten'i luteri katekismusega a. 1554. Mõningate väga eraldi olevate tolleaegsete murdejoonte esinemine meie tekstis juhib aga oletama, et juba XVI saj. esipoolikul eksisteeris meil teatavaid kirjakeele traditsioone, arvatavasti ainult käsikirjades. Kõik siinkohal püstitatud küsimused ja mõned vahest julgedki järeldused leiaksid muidugi paremat lahendust ja fikseerimist, kui kord ehk õnnestub praegu olevale 11-nele leheküljele väga katkendlikku teksti lisaks leida kogu 140 leheküljeline raamat.

4. X 30.

Albert Saareste.

Korr. märk. lisaks lk. 85 (ül.). — Soomepärase kirde-eesti jooni oleks ka lõppkao puudumine -ma-lõpulistel verbaalnomeneil Rõstyme, peßfema 9,14 pro *rysthim, *peßfem, vrd. *kañdam, kõrem, kukkur, sadam* ja pass. imperf. partits. *põdiv* 1,1 (pro *põed), vrd. siins. lk. 87. Kuid lõppvokaali esinemist siin on võimalik seletada ka tüvevokaali üldistumisega muudest käänetest.

A

21528

39772